

האוניברסיטה העברית בירושלים

סילבוס

כנסיות ארץ הקודש: אדריכלות, אמנות וריהוט ליטורגי - 43714

תאריך עדכון אחרון 17-08-2015

נקודות זכות באוניברסיטה העברית: 2

תואר: מוסמך

היחידה האקדמית שאחראית על הקורס: ארכאולוגיה והמזרח הקרוב הקדום

השנה הראשונה בתואר בה ניתן ללמוד את הקורס: 0

סמסטר: סמסטר א'

שפת ההוראה: עברית

קמפוס: הר הצופים

מורה אחראי על הקורס (רכז): ד"ר לי-היא חבס

דוא"ל של המורה האחראי על הקורס: LI-HI.Habas@mail.huji.ac.il

שעות קבלה של רכז הקורס: בתיאום עם המרצה

מורי הקורס:

תאור כללי של הקורס:

המחקר הארכיאולוגי האינטנסיבי בארץ הקודש חשף מאות כנסיות, קפלות ומנזרים והעיד על קהילה נוצרית משגשגת בתקופה הביזנטית, אשר ממשיכה גם תחת שלטון האסלם בתקופה האומיית ובראשית התקופה העבאסית. במרוצת הקורס נדון בתפוצת הכנסיות, זהות התורמים, טיפולוגיה אדריכלית של הכנסיות, ריהוט וחפצים ליטורגיים, שינויים ליטורגיים, גילוי בתי מלאכה אזוריים של פסיפס, האיקונוגרפיה של רצפות הפסיפס.

מטרות הקורס:

ליצור מטודולוגיה וכלים להבנה וניתוח של האדריכלות והאמנות של הכנסיות הארץ הקודש בתקופה הביזנטית והאומיית.

תוצרי למידה

בסיומו של קורס זה, סטודנטים יהיו מסוגלים:

בסיומו של קורס זה, סטודנטים יהיו מסוגלים:

בעתיד, הסטודנטים יוכלו להבין את הכנסיות והממצא תוך כדי החפירה ובפרסום המדעי

דרישות נוכחות (%) :

נוכחות בכתה, קריאה ביבליוגרפית, הגשת רפרט קצר וכתיבת עבודה

שיטת ההוראה בקורס: הוראה פרונטלית

רשימת נושאים / תכנית הלימודים בקורס:

רשימת נושאים:

1. תפוצת הכנסיות.
2. טיפולוגיה אדריכלית: הבסיליקות.
3. טיפולוגיה אדריכלית: כנסיות הרכזיות, כנסיות אולם והקפלות ותפקידן.
4. התפתחות פנימית בכנסייה: שינויים בחלל הליטורגי וריהוט ליטורגי.
5. חפצים ליטורגיים.
6. הופעת צלבים בכנסייה. תיאור צלבים ברצפות הפסיפס על רקע האיסור של תאודוסיוס השני.
7. מערכים גיאומטריים, שיבוץ מדליונים, אמבלמות מדומות ומערכים דיאגונלים ברצפות הפסיפס.
8. מערכים צמחיים באולמות התווך והסיטראות.
9. מערכים מיוחדים והתייחסות לכניסות.
10. חיי היום יום ברצפות הפסיפס.
11. חיי היום יום במסגרת הזמן והמקום.
12. מסרים נוצרים גלויים ונסתרים באולמות הכנסיות.
13. קומפוזיציה ואיקונוגרפיה באזור הליטורגי וקומפוזיציות המאחדות את החללים בכנסייה לישות אחת.

14. ההרס האיקונוקלסטי ברצפות הפסיפס ובריהוט הליטורגי זמנו.

חומר חובה לקריאה:

ייתן במרוצת השעור מתוך הרשימה הביבליוגרפית המובאת למטה

חומר לקריאה נוספת:

ביב

אדריכלות ואמנות ביזנטית

- D.V. Ainalov, *The Hellenistic Origins of Byzantine Art* (New Brunswick, New Jersey, 1961).
- J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art* (London, 1979).
- L. Charbonneau-Lassay, *Le bestiaire du Christ* (Milano, 1974).
- O.M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology* (Oxford, 1911).
- , *East Christian Art, A Survey of the Monuments* (Oxford, 1925).
- N. Duval, *La mosaïque funéraire dans l'Art Paléochrétien* (Ravenna, 1976).
- G. Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art* (Oxford, 1961).
- M. Gough, *The Origins of Christian Art* (London, 1973).
- A. Grabar, *Martyrium I* (Paris, 1946).
- , *L'âge d'or de Justinien* (Gallimard, 1966).
- , *Byzantium from the Death of Theodosius to the Rise of Islam* (London, 1966).
- , *The Beginnings of Christian Art: 200-395* (London, 1967).
- , *Martyrium II* (London, 1972).
- , *Byzantine Painting* (New York, 1979).
- , *Christian Iconography, A Study of Its Origins* (London, 1980).
- R.M. Jensen, *Understanding Early Christian Art* (London, New York, 2000).
- E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making* (London, 1977).
- R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (England, 1981).
- J. Lowden, *Early Christian & Byzantine Art* (London, 1998).
- W. MacDonald, *Early Christian & Byzantine Architecture* (New York, 1985).
- E. Mâle, *The Early Churches of Rome* (London, 1960).
- C. Mango, *Byzantine Architecture* (Faber and Faber/Electa, 1978).
- R. Milburn, *Early Christian Art and Architecture* (England, 1988).
- H. Peirce et R. Tyler, *L'Art Byzantin, Vol. II* (Paris, 1934).
- S.J. Pierre du Bourguet, *Early Christian Painting* (New York, 1966).
- W.M. Ramsay and G.L. Bell, *The Thousand and One Churches* (London, 1909).
- L. Rodley, *Byzantine Art and Architecture, An Introduction* (Cambridge, 1994).
- D. Talbot Rice, *Byzantine Art* (Harmondsworth, 1968).
- , *Art of the Byzantine Era* (London, 1977).

אדריכלות ואמנות בעבר הירדן

מ' אבי-יונה, "מפת מידבא - תרגום ופירוש", א"י ב (תשי"א), 156-129.

ל' חבס, הכנסיות הביזנטיות בפרובינקיה ערביה: יחסי הגומלין בין המבנה האדריכלי ובין המערכ

- הקומפוזיציוני והתוכנית האיקונוגרפית של רצפות הפסיפס, חבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (ירושלים, תשס"ו).
- , "גילוי בתי מלאכה לפסיפסים באזור חשבון ופילדלפיה (עמאן) וחשבון בעבר הירדן," מכמנים 22 (תש"ע), 67-84.
- , "המשכיות, שינויים והתפתחויות אדריכליות ואמנותיות בכנסיות עבר הירדן תחת שלטון האסלאם," א"י 31 (תשע"ה) (ספר אהוד נצר), 151-164.
- , "ברכה והגנה: סנדלים בפתחי כנסיות ובתים בארץ הקודש." מחשבות על נעליים, המחלקה להיסטוריה ותיאוריה בשיתוף המחלקה לצורפות ואופנה בצלאל, בעריכת ג' ונטורה, א' ברטל וע' לידר (הוצאת בצלאל ורסלינג, תשע"ד), 384-399.
- מ' טל, מגמות עיקריות בקומפוזיציות פסיפסי הרצפה בעבר הירדן ובמרחב הביזנטי הסובב בין המאות 4-8 לספירה ומקורותיהן בעולם הרומי, עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח (ירושלים, תשנ"ז).
- ב' רחמילביץ, המסגרת הטופוגרפית של פסיפס סטפנוס הקדוש באום א-רסס ותרומתה להבנת פסיפסי הערים בעבר-הירדן, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח (ירושלים, תשנ"א).
- מ' פיצ'רילו, "הר נבו - שישים שנות מחקר ארכיאולוגי," קדמוניות 110 (תשנ"ו), 113-118.
- M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map* (Jerusalem, 1954).
- B. Bagatti, "Il significato dei mosaici della scuola di Madaba (Transgiordania)," *RAC* 33 (1957), 139-160.
- J. Balty, "Mosaici antichi di Siria e di Giordania," in: *I Mosaici di Giordania*, ed. M. Piccirillo (Roma, 1986), 107-115.
- , "La place des mosaïques de Jordanie au sein de la production orientale," in: *Mosaïques antiques du Proche-Orient. Chronologie, Iconographie, Interprétation* (Paris, 1995) (&eq;Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, Vol. 140), 111-140.
- P. Baumann, *Spätantike Stifter im Heiligen Land, Darstellungen und Inschriften auf Bodenmosaiken in Kirchen, Synagogen und Privathäusern* (Wiesbaden, 1999).
- F.M. Biebel, "Mosaics," in: *Gerasa, City of the Decapolis*, ed. C.H. Kraeling (New Haven, 1938), 297-351.
- I. Browning, *Jerash and the Decapolis* (London, 1982).
- R.E. Brünnow and A. von Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, vol. I (Strassburg, 1904).
- J.W. Crowfoot, *Churches at Jerash* (London, 1931).
- , "The Christian Churches," in: *Gerasa, City of the Decapolis*, ed. C.H. Kraeling (New Haven, 1938), 171-262.
- N. Duval, "L'architecture chrétienne et les pratiques liturgiques en Jordanie en rapport avec la Palestine. Recherches nouvelles," in: 'Churches Built in Ancient Times'. *Recent Studies in Early Christian Archaeology*, ed. K. Painter (London, 1994), 149-212.
- Les Églises de Jordanie et leurs mosaïques*, ed. N. Duval (Beyrouth, 2003).
- L. Habas, "Donations and Donors as Reflected in the Mosaic Pavements of Transjordan's Churches in the Byzantine and Umayyad Periods," in: *Between Judaism and Christianity. Art Historical Essays in Honor of Elisheva (Elisabeth) Revel Neher*, eds. K. Kogman-Appel and M. Meyer (Leiden: Brill, 2009), 73-90.
- , "A pair of sandals depicted on mosaic floors in the entrances of private houses and churches in Israel and Transjordan in the Byzantine period," in: *SOMA 2007, Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology, Istanbul Technical University, 24-27 April 2007*, ed. C. Özkan Ayygün, (BAR International Series 1900)

(England, 2009) 151-159.

- , “Camel Caravans and Trade in Exotic Animals in the Mosaics of the Desert Margin,” in: *Man near a Roman Arch, Studies presented to Prof. Yoram Tsafrir*, eds. L. Di Segni, Y. Hirschfeld, J. Patrich and R. Talgam (Jerusalem, 2009), 54-73.
- , “The architectural heritage of the cities of the Decapolis in the Byzantine churches of Transjordan,” *ARAM* 23 (2011), 383-424.
- , “Perpetual geometric motifs and the cycle of the year in the churches of the Holy Land.” *ARAM* 24 (2012), 501-539.
- , “Flying Eagles on Church Floors in the Provinces of Palaestina and Arabia.” In: *Knowledge and Wisdom, Archaeological and Historical Essays in Honour of Leah Di Segni*, eds. G.C. Bottini, L.D. Chrupcala and J. Patrich (SBF, Collectio Maior 54) (Edizioni Terra Santa, Milano, 2014), 137-159.
- , “The Contribution of Women to the Construction and Decoration of Churches in the Holy Land.” In: *SOMA 2011, Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011, Vol. II* (P.M. Militello and H. Oniz eds.) (BAR International Series 2695.II) (Oxford, England, 2015), 881-893.
- L-A. Hunt, “The Byzantine Mosaics of Jordan in Context: Remarks on Imagery, Donors and Mosaicists,” *PEQ* 126 (1994), 106-126.
- Jerash Archaeological Project 1981-1983 I*, ed. F. Zayadine (Amman, 1986).
- The Madaba Map Centenary 1897-1997, Travelling Through the Byzantine Umayyad Period*, eds. M. Piccirillo and E. Alliata (Jerusalem, 1999).
- A.W. McNicoll et al., *Pella in Jordan 2: The Second Intrim Report of the Joint University of Sydney and College of Wooster Excavations at Pella 1982-1985* (Sydney, 1992).
- A. Michel, *Les églises d'époques byzantine et umayyade de Jordanie Ve-VIIIe siècle. Étude de typologie et inventaire* (Turnhout, 2001).
- Mount Nebo, New Archaeological Excavations 1967-1997*, eds. M. Piccirillo and E. Alliata (Jerusalem, 1998).
- A. Northedge, *Studies on Roman, Byzantine and Islamic 'Amman* (New York, 1992).
- The Petra Church*, ed. P.M. Bikai (Amman, Jordan, 2001).
- M. Piccirillo, *Chiese e mosaici della Giordania Settentrionale* (Jerusalem, 1981).
- , *I Mosaici di Giordania* (Roma, 1986).
- , *Chiese e mosaici di Madaba. Documentazione grafica a cura di P. Eugenio Alliata* (Jerusalem-Milan, 1989).
- , *The Mosaics of Jordan* (Amman, 1993).
- , “The Activity of the Mosaicists of the Diocese of Madaba at the Time of Bishop Sergius in the Second Half of the Sixth Century AD,” *SHAJ* 5 (1995), 391-398.
- S. Saller, *The Memorial of Moses on Mount Nebo* (Jerusalem, 1941).
- S.J.S. Saller and B. Bagatti, *The Town of Nebo (Khirbet el-Mekhayyat), With a Brief Survey of Other Ancient Christian Monuments in Transjordan* (Jerusalem, 1949).
- R.H. Smith, *Pella of the Decapolis I: The 1967 Season of the College of Wooster Expedition to Pella* (Wooster, Ohio, 1973).
- R.H. Smith and L.R. Day, *Pella of the Decapolis II: Final Report on the College of Wooster Excavations in Area IX, The Civic Complex, 1979-1985* (Wooster, Ohio, 1989).

Umm al-Rasas Mayfa'ah. I: Gli Scavi del Complesso di Santo Stefano, eds. M. Piccirillo and E. Alliata (Jerusalem, 1994) (&eq;SBF, Collectio Maior 28).

אדריכלות ואמנות בארץ ישראל*

(*) בחלק מן הדיונים על ארץ ישראל תהיה התייחסות לעבר הירדן ולאגן המזרחי של הים התיכון)

מ' אבי-יונה, "האסכולה של עושי פסיפסים בעזה במאות הה'-הו' לסה"נ, "א"י יב (תשל"ה), 193-191.

ד' גזית וי' לנדר, "כנסיית סטפאנוס הקדוש בחורבת באר-שמע, "קדמוניות 98-97 (תשנ"ב), 40-33.

ל' חבס, "ברכה והגנה: סנדלים בפתחי כנסיות ובתים בארץ הקודש, "מחשבות על נעליים, המחלקה להיסטוריה ותיאוריה בשיתוף המחלקה לצורפות ואופנה בצלאל, בעריכת ג. ונטורה, א. ברטל וע. לידר, הוצאת בצלאל ורסלינג, תשע"ד, 399-384.

ר' חכלילי, "לבעיית האסכולה של עושי הפסיפסים בעזה, "א"י יט (תשמ"ז), 58-46.

ר' (בן יאיר) טלגם, פסיפסי חר' אל מורסס ולאורם מגמות סגנוניות בפסיפסי ארץ-ישראל במאות 5-6, עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח (ירושלים, תשמ"ז).

ר' טלגם, "פסיפסי ארץ ישראל לאור תגליות השנים האחרונות, "קדמוניות, 116 (תשנ"ט), 89-74. י' ישראלי וד' מבורך, ערש הנצרות (ירושלים, תש"ס).

ר' כהן, "כנסייה ורצפות פסיפס ביזאנטיות ליד כיסופים, "קדמוניות 45 (תשל"ט), 24-19.

י' צפריר, ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, הממצא הארכאולוגי והאמנותי (ירושלים, תשמ"ה).

ע' שיאון, י' רפיואנו, ל' חבס ול' די סגני "כנסיית הבישוף יוחנן בח'רבת ברקה (גן יבנה), "קדמוניות 139 (תש"ע), 54-49.

M. Abel, "Les églises de Palestine récemment découvertes," *Atti di Archeologia Cristiana* (Ravenna, 1934), 493-506.

Ancient Churches Revealed, ed. Y. Tsafrir (Jerusalem, 1993).

M. Avi-Yonah, "Mosaic Pavements in Palestine," *QDAP* 2 (1933), 136-181.

—, "Mosaic Pavements in Palestine," *QDAP* 3 (1934), 26-47.

—, "Mosaic Pavements in Palestine, Supplement," *QDAP* 3 (1934), 49-59.

—, "Mosaic Pavements in Palestine (A Summary)," *QDAP* 3 (1934), 60-73.

—, "Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Period I," *QDAP* 10 (1944), 105-151.

—, "Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Period. II," *QDAP* 13 (1947), 128-165.

B. Bagatti, *Gli antichi edifici sacri di Betlemme* (Gerusalemme, 1952) (&eq;SBF, Collectio Maior 9).

—, *Excavations in Nazareth, Vol. I* (Jerusalem, 1969) (&eq;SBF, Collectio Maior 17).

—, *Antichi villaggi cristiani di Galilea* (Gerusalemme, 1971) (&eq;SBF, Collectio Minor 13).

—, *The Church from the Gentiles in Palestine, History and Archaeology* (Jerusalem, 1984).

—, *Ancient Christian Villages of Judaea and the Negev* (Jerusalem, 2002) (&eq;SBF Collectio Minor 42).

D.C. Baramki and M. Avi-Yonah. "An Early Christian Church at Khirbat 'Asida," *QDAP* 3 (1934), 17-19.

M. Ben-Pechat, "The Paleochristian Baptismal Fonts in the Holy Land: Formal and

-
- Functional Study," *LA* 39 (1989), 165-188.
- , "Baptism and Monasticism in the Holy Land: Archaeological and Literary Evidence," in: *Christian Archaeology in the Holy Land. New Discoveries (Essays in Honour of V.C. Corbo, OFM)*, eds. G.C. Bottini, E. Alliata and L. Di Segni (Jerusalem, 1990) (&eq;SBF, *Collectio Maior* 36), 501-522.
- Christians and Cristianity, II: Corpus of Christian sites in Judea*, ed. M. Ayelet Hashahar (Jerusalem, 2012) (&eq;JSP 14).
- Christians and Cristianity, III: Churches and Monasteries in Samaria and Northern Judea*, ed. N. Carmin (Jerusalem, 2012) (&eq;JSP 15).
- Christians and Cristianity, IV: Churches and Monasteries in Judea*, ed. N. Carmin (Jerusalem, 2012) (&eq;JSP 16).
- Christian Archaeology in the Holy Land. New Discoveries (Essays in Honour of V.C. Corbo, OFM)*, eds. G.C. Bottini, E. Alliata and L. Di Segni (Jerusalem, 1990) (&eq;SBF, *Collectio Maior* 36).
- V. Corbo, *Gli Scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei pastori) e i monasteri dei dintorni* (Gerusalemme, 1955) (&eq;SBF, *Collectio Maior* 11).
- , *Cafarnao, I, Gli edifici della città* (Jerusalem, 1975).
- J.W. Crowfoot, *Churches at Bosra and Samaria-Sebaste* (London, 1937) (BBSAJ, *Supplementary Paper* 4).
- , *Early Churches in Palestine* (London, 1941).
- C. Dauphin, "A New Method of Studying Early Byzantine Mosaic Pavements (Coding and a Computed Cluster Analysis) with Special Reference to the Levant," *Levant* 8 (1976), 113-149.
- , "Byzantine Pattern Books: A Re-examination of the Problem in the Light of the 'Inhabited Scroll'," *AH* 1:4 (1978), 400-423.
- , "Symbolic or Decorative? The Inhabited Scroll as a Means of Studying Some Early Byzantine Mentalities," *Byzantion* 48 (1978), 10-34.
- C. Dauphin and G. Edelstein, *L'Église Byzantine de Nahariya (Israël) - Étude Archéologique* (&eq;Byzantina Mnemeia 5) (Thessalonike, 1984).
- P. Delougaz and R.C. Haines, *A Byzantine Church of Khirbat al-Karak* (Chicago, 1960).
- Early Christianity in Context, Monuments and Documents*, eds. F. Manns and E. Alliata (Jerusalem, 1993) (&eq;SBF, *Collectio maior* 38).
- Excavations at Rehovot -in-the-Negev, Vol: I: The Northern Church*, ed. Y. Tsafir (Jerusalem, 1988) (&eq;Qedem 25), 97-133.
- G.M. Fitzgerald, *A Sixth Century Monastery at Beth Shan (Scythopolis)* (Philadelphia, 1939).
- L. Habas, "A Byzantine Mosaic Floor from Tel Beth Shean," in: *Excavations at Tel Beth-Shean 1989-1996. Vol. I: From the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period*, ed. A. Mazar (Jerusalem, 2006), 643-653.
- , "The Mosaic Pavements and Liturgical Furniture of the Church of Bishop John at Khirbet Baraqa-Gan Yavne," in: *Christ is Here! Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, ofm*, ed. L.D. Chrupcala (SBF *Collectio Maior* 52) (Milano, 2012), 131-146.
- , "Perpetual geometric motifs and the cycle of the year in the churches of the Holy Land," *ARAM* 24 (2012), 501-539.

-
- , “Flying Eagles on Church Floors in the Provinces of Palaestina and Arabia.” in: *Knowledge and Wisdom, Archaeological and Historical Essays in Honour of Leah Di Segni*, eds. G.C. Bottini, L.D. Chrupcala and J. Patrich (SBF, Collectio Maior 54) (Edizioni Terra Santa, Milano, 2014), 137-159.
- R. Hachlili, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues, and Trends*. Brill, Leiden, Boston, 2009.
- R.W. Hamilton, *The Church of the Nativity Bethlehem, A Guide* (Jerusalem, 1968).
- The Early Byzantine Monastery at Khirbet ed-Deir in the Judean Desert: The Excavations in 1981-1987, ed. Y. Hirschfeld (Jerusalem, 1999) (&Q;Qedem 38).
- E. Kitzinger, *Israeli Mosaics of the Byzantine Period* (Milan, 1965).
- S. Margalit, “On the Transformation of the Mono-apsidal Churches with Two Lateral Pastophoria into Tri-Apsidal Churches,” *LA* 39 (1989), 143-164.
- , “The Bi-Apsidal Churches in Palestine, Jordan, Syria, Lebanon and Cyprus,” *LA* 40 (1990), 321-334.
- Y.E. Meimaris, *Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine* (Athens, 1986).
- A. Negev, *The Architecture of Mamfisis, Final Report. Vol. II: The Late Roman and Byzantine Periods* (Jerusalem, 1988) (&Q;Qedem 27).
- Excavations at Nessana, Vol. 1, ed. H.D. Colt (London, 1962).
- One Land - Many Cultures, *Archaeological Studies in Honour of S. Loffreda OFM*, eds. G.C. Bottini, L. Di Segni and L.D. Chrupcala (Jerusalem, 2003) (&Q;SBF, Collectio Maior 41).
- A. Ovadiah, *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land* (Bonn, 1970).
- , *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics* (Roma, 1980).
- R. and A. Ovadiah, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel* (Rome, 1987).
- A. Ovadiah and C.G. Silva, “Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land, Part I: Newly Discovered Churches,” *Levant* 13 (1981), 200-661.
- , “Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land, Part II: Updated Material on Churches Discussed in the Corpus,” *Levant* 15 (1983), 122-170.
- , “Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land, Part III: Appendices,” *Levant* 16 (1984), 129-165.
- J. Patrich, “Early Christian Churches in Israel,” in: *Near Eastern Archaeology - A Reader*, ed. S. Richard (Winona Lake IN, 2003), 479-486.
- , “Early Christian Churches in the Holy Land”, in: *Christians and Christianity in the Holy Land: From the Origins to the Latin Kingdoms*, eds. G.G. Stroumsa and O. Limor (Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages, 5) (Turnhout: Brepols, 2006), 351-395.
- , “The Transfer of Gifts in the Early Christian Churches of Palestine: archaeological and literary evidence for the evolution of the 'Great Entrance,” in: *Pèlerinages et lieux saints dans l'antiquité et le Moyen-Âge. Mélanges offerts à Pierre Maraval*, eds. B. Caseau, J.-C. Cheynet et V. Déroch (Paris, 2006), 341-393.
- M.W. Prausnitz, *Excavations at Shavei Zion* (Roma, 1967).

- L.A. Roussin, *The Iconography of the Figural Pavements of Early Byzantine Palestine* (Ph.D. diss., Columbia Univ. 1985).
- S. Saller, *Excavations at Bethany (1949-1953)* (Jerusalem, 1957) (&S;SBF, Collectio Maior 12).
- R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule, A Historical and Archaeological Study* (Princeton, 1995).
- A.M. Schneider, *The Church of the Multiplying of the Loaves and Fishes at Tabgha on the Lake of Gennesaret and its Mosaics* (London, 1937).
- R. Talgam *Mosaics of Faith, Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians, and Muslims in the Holy Land*. Yad Ben-Zvi press, Jerusalem and The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2014.
- H. Vincent et M. Abel, *Emmaüs, sa Basilique et son Histoire* (Paris, 1932).
- אדריכלות ואמנות בסוריה ובלבנון
- J. Balty, *Mosaïques Antiques de Syrie* (Bruxelles, 1977).
- , "Les mosaïques de Syrie au Ve siècle et leur répertoire," *Byzantion* 54 (1984), 437-468.
- H.C. Butler, *Early Churches in Syria, Fourth to Seventh Centuries* (Princeton, 1929).
- P. et M.T. Canivet, Huarte. *Sanctuaire chrétien d'Apamène (IVe - Vie s.)*, Vols. I-II (Paris, 1987).
- M.H. Chéhab, "Mosaïques du Liban," (Texte), *BMB* 14 (1958).
- , "Mosaïques du Liban," (Planches), *BMB* 15 (1959).
- P. Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban, Décor, archéologie et liturgie*, Vols. I-II (Louvain la-Neuve, Belgique, 1988).
- J. Lassus, *Sanctuaires Chrétiens de Syrie* (Paris, 1947).
- פסיפסים רומים וביזנטיים
- E. Alföldi-Rosenbaum and J. Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches* (Roma, 1980) (&S;Monografie di Archeologia Libica, XIV).
- G. Amad, *Recherches sur le mythe du Phénix dans la mosaïque antique* (Montevideo, Uruguay, 1988).
- L'art paléochrétien*, eds. M.A. Crippa et M. Zibawi (1998, Milan).
- C. Balmelle et al., *Le décor géométrique de la mosaïque romaine* (Paris, 1985).
- F. Baratte, *Catalogue des mosaïques romaines et paléochrétiennes du musée du Louvre* (Paris, 1978).
- G-H. Baudry, *Les symboles du christianisme ancien Ier-VII e siècle*. Milan, 2009.
- M. Van Berchem and E. Clouzot, *Mosaïques chrétiennes du IVme au Xme siècle* (Geneva, 1924).
- C. Bertelli, *The Art of Mosaic* (London, 1989).
- L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien, I* (Recklinghausen, 1969).
- , *Antike Mosaiken in Kilikien, II* (Recklinghausen, 1972).
- S. Campbell, "The Peaceful Kingdom: A Liturgical Interpretation," in: *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics*, ed. R. Ling (Ann Arbor, MI, 1995) (&S;JRA Supplementary Series 9, part 2), 125-134.
- , *The Mosaics of Anemurium* (Toronto, 1998) (&S;Subsidia Mediaevalia, 25).
- F.W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes, Band III:*

-
- Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna* (Wiesbaden, 1958).
 K.M.D. Dunbabin, *The Mosaics of Roman North Africa* (Oxford, 1978).
 —, *Mosaics of the Greek and Roman World* (Cambridge, 1999).
 N. Duval, *La mosaïque funéraire dans l'Art Paléochrétien* (Ravenna, 1976).
 R. Ellern, *Architectural Themes on Roman and Early Christian Mosaics* (Thesis for M.A. degree) (Tel-Aviv, 1989).
 L. Foucher, *Inventaire des mosaïques, feuille no. 57 de l'Atlas archéologique: Sousse* (Tunis, 1960).
 G. Fradier, *Mosaïques Romaines de Tunisie* (Tunis, 1994).
 M.P. Gauckler, *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique, Tome 2: Afrique Proconsulaire (Tunisie)* (Paris, 1910).
 —, *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique, Tome 2: Tunisie, Fascicule I* (Paris, 1913).
 —, *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique, Tome 2: Tunisie, Fascicule II* (Paris, 1914).
 R.P. Hinks, *Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum* (London, 1933).
 E. Kitzinger, "Mosaic Pavements in the Greek East and the Question of a 'Renaissance' under Justinian," in: *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines, Paris, 27 juillet - 2 août 1948*, 2 (Paris, 1951), 209-223.
 Published also:
The Art of Byzantium and the Medieval West, Selected Studies, ed. W.E. Kleinbauer (London, 1976), 49-63.
 M.G. Lafaye, *Inventaire des Mosaïques de la Gaule et de l'Afrique. Tome I: Narbonnaise et Aquitaine, Planches I* (Paris, 1911).
 D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements, Vols. I-II* (Princeton, 1947).
 R. Ling, *Ancient Mosaics* (London, 1998).
 H. Maguire, *Earth and Ocean, The Terrestrial World in Early Byzantine Art* (London, 1987).
 D. Michaelides, *Cypriot Mosaics* (Nicosia, 1992).
 G. Moracchini-Mazel, *Les monuments paléochrétiens de la Corse* (Paris, 1967).
Mosaics of Roman Africa: Floor Mosaics from Tunisia, eds. Blanchard-Lemée et al., (London, 1996).
La mosaïque en Tunisie, eds. M.H. Fanter et al., (Paris - Tunis, 1994).
 B. Nogara, *I mosaici antichi conservati nei palazzi pontifici del Vaticano e del Laterano* (Milano, 1910).
 M.D. Odišeli, *Späätantike und frühchristliche Mosaiken in Georgien* (Wien, 1995).
 B. Pace, *I mosaici di Piazza Armerina* (Roma, 1955).
 M.F.G. Pachtère, *Inventaire des Mosaïques de la Gaule et de l'Afrique, Tome III: Afrique Proconsulaire, Numidie, Maurétanie (Algérie), Text* (Paris, 1911).
 —, *Inventaire des Mosaïques de la Gaule et de l'Afrique. Tome III: Afrique Proconsulaire, Numidie - Maurétanie (Algérie), Planches* (Paris, 1925).
 F.B. Sear, *Roman Wall and Vault Mosaics* (Heidelberg, 1977).
 M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries with Architectural Surveys* (New York and London, 1978).

- דת, ליטורגיה, ריהוט וחפצים ליטורגיים נוצריים
 ל' חבס, אמנות תבליטי הסורגים בכנסיות ובבתי הכנסת בארץ ישראל בתקופה הביזנטית. נתוח סיגנוני
 – איקונוגרפי, עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח (ירושלים, תשנ"ה).
 —, "עמוד סורג מעוטר מאוסף הכט", מכמנים 21 (תשס"ט), 35-44.
 J. Daniélou, *A History of Early Christian Doctrine before the Council of Nicaea*, Vol.
 II: *Gospel Message and Hellenistic Culture* (London, 1973).
 —, *A History of Early Christian Doctrine before the Council of Nicaea*, Vol. III: *The
 Origins of Latin Christianity* (London, 1977).
Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, eds. D. Cabrol and H. Leclercq
 (15 vols. 1907-53).
 D.G. Dix, *The Shape of Liturgy* (London, 1947).
 L. Duchesne, *Early History of the Christian Church from its Foundation to the end of
 the Fifth Century* (London, 1947-1948).
 - L. Habas, "The Marble Furniture," in: *The Early Byzantine Monastery at Khirbet ed
 Deir in Judean Desert: The Excavation in 1981-1987*, ed. Y. Hirschfeld (QEDM 38)
 (Jerusalem, 1999), 119-132.
 —, "The bema and chancel screen in synagogues and their origin," in: *From Dura to
 Sephropolis: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity*, eds. L.I. Levine and Z.
 Weiss (Ann Arbor: JRA Supplementary Series, No. 40) (Portsmouth, Rhode Island,
 2000), 111-130.
 —, "Polycandelon"; "Censer (thuribulum)"; "Reliquary Box (a)"; "Gable-Shaped
 Lid"; "Reliquary Box (b)"; "Miniature Reliquary Box" (catalogue entries), in: *The
 Three Faces of Monotheism*, ed. J. Goodnick-Westenholz (Jerusalem, 2007), 97-99,
 134-137, Nos. 45-46, 76-79 (English & Hebrew).
 —, "The Art of Imported Marble Chancel Screens and its Influence on Local
 Production in the Churches of the Provinces of Palaestina and Arabia: A Case
 Study." in: *SOMA 2008, Proceedings of the XII Symposium on Mediterranean
 Archaeology, Famagusta, North Cyprus, 5-8 March 2008*, ed. H. Oniz (BAR
 International Series 1909) (England, 2009), 100-108.
 —, "Cultural Interrelations: Constantinople, Greece, Adriatic Coast, Egypt and Sinai
 in Light of the Church at Ostrakine in North Sinai," in: *SOMA 2012 Identity and
 Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology,
 Florence, Italy, 1-3 March 2012*, eds. L. Bombardieri, A. D'Agostino, G. Guarducci, V.
 Orsi and S. Valentini (BAR International Series 2581.I-II) (England, Oxford, 2013), II:
 1057-1067.
 L. Habas and R. Ben-Arieh, "Marble Finds from the Church on Mt. Berenice," in:
Excavations at Tiberias, 1989-1994, ed. Y. Hirschfeld (Jerusalem, 2004), 191-208.
 T.F. Mathews, *The Early Church of Constantinople: Architecture and Liturgy*
 (University Park, 1971).
 W. Smith and H. Wace, *A Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and
 Doctrines*, Vol. IV (London, 1887).
 R.F. Taft, *The Great Entrance* (Roma, 1978).
The Oxford Dictionary of the Christian Church, eds. F.L. Cross and E. A. Livingstone
 (Oxford, 1984).

הרס סמלים והמאבק האיקונוקלסטי

- ד' עמית, "איקונוקלזם בבתי כנסת קדומים בארץ ישראל", דברי הקונגרס היהודי העולמי האחד-עשר למדעי היהדות 11 (ירושלים, תשנ"ד), 9-16.
- י' פלג, תופעת האיקונוקלסטיקה בכנסיות ובבתי כנסת ביהודה. עבודת מוסמך. ירושלים, תשס"ו.
- ל' חבס, "תרומת הממצא מירושלים לתיארוך הרס סמלים נוצריים בתקופה המוסלמית", קובץ מחקרים: חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה. בעריכת גיא ד' שטיבל, אורית פלג-ברקת, דורון בן-עמי, שלומית וקסלר-בדולח ויובל גדות, כרך ז (ירושלים, תשע"ד), 61-81.
- L.W. Barnard, *Greco-Roman and Oriental Background of the Iconoclastic Controversy* (Leiden, 1974).
- S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III* (Louvain, 1973) (&eq;Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia 41).
- , "The Legend of the Monk Bahīrā: The Cult of the Cross and Iconoclasm," in: *La Syrie de Byzance à l'Islam VIIe-VIIIe siècles. Actes du Colloque international Lyon – Maison de l'Orient Méditerranéen Paris – Institut du Monde Arabe 11-15 Septembre 1990*, eds. P. Canivet et J.P. Rey-Coquais (Damas, 1992), 47-58.
- A. Grabar, *L'iconoclisme byzantin: Dossier archéologique* (Paris, 1957).
- Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975, eds. A. Bryer and J. Herrin (Birmingham, 1977).
- G.R.D. King, "Islam, Iconoclasm and the Declaration of Doctrine," *BSOAS* 48 (1985), 267-277.
- A.A. Vasiliev, "The Iconoclastic Edict of the Chaliph Yazid II, A.D. 721," *DOP* 9/10 (1956), 25-47.
- S. Ognibene, "The Iconophobic Dossier," in: *Mount Nebo, New Archaeological Excavations 1967-1997*, eds. M. Piccirillo and E. Alliata (Jerusalem, 1998), 372-389.
- M. Piccirillo, "Iconofobia o iconoclastia nelle chiese di Giordania?" *Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia. Studi in onore di Fernanda de' Maffei* (Roma, 1996), 173-192.

הערכת הקורס - הרכב הציון הסופי :

מבחן מסכם בכתב/בחינה בעל פה	0 %
הרצאה	30 %
השתתפות	10 %
הגשת עבודה	60 %
הגשת תרגילים	0 %
הגשת דו"חות	0 %
פרויקט מחקר	0 %
בחנים	0 %
אחר	0 %

מידע נוסף / הערות: